

BOZE BURGERS

Politieke mobilisatie tegen de gemeentelijke herindeling van Den Haag en omgeving

In Nederland zijn er tal van voorbeelden te vinden van boze burgers die politiek in actie komen tegen beleid. In dit artikel betoog ik dat ze niet zomaar uit zichzelf boos worden, maar dat politici, beleidsmakers, NGO's en de media hieraan sterk bijdragen door hun constructies van betekenissen in 'framingsprocessen'. Beleid blijkt te 'emotioneren'. Hoe dit in de praktijk precies werkt, onderzoek ik aan de hand van burgers die massaal in actie kwamen tegen het proces van gemeentelijke herindeling van Den Haag en omgeving. De analyse wijst uit dat transformaties in emotionele aspecten van framingprocessen een cruciale motivatie boden aan de politieke mobilisatie van burgers tegen dit beleid.¹

De emotionerende werking van beleid

Eens in de zoveel tijd gebeurt het. Burgers komen politiek in actie tegen beleidsplannen. Ze protesteren tegen de aanleg van noodoverloopgebieden bij grote rivieren, de aanleg van slibdepots voor vervuilde bagger, de Betuwe-lijn, natuurontwikkeling in agrarische gebieden of tegen processen van gemeentelijke herindeling. Politici en bestuurders reageren doorgaans niet erg positief op deze protesten. Burgers die tegen beleid ingaan worden beschouwd als *boze burgers* die zich irrationeel gedragen en de zwaarwegende redenen niet begrijpen die de overheid voor haar plannen heeft. Hun emotionele optreden past niet binnen het overwegend rationele beeld van beleidsontwikkeling.

Wat bij dergelijke reacties over het hoofd wordt gezien, is dat burgers niet in een eigen werkelijkheid opereren die zich onttrekt aan processen van beleidsontwikkeling. Integendeel. Hun emotionele reacties op beleid worden, naar het zich laat aanzien, sterk beïnvloed door beleidsplannen en het handelen van politici en beleidsmakers (Bröer 2006). Evenzeer lijken ze te worden beïnvloed door andere collectieve politieke actoren zoals NGO's, lokale actiegroepen of de media, die reageren op beleidsplannen en het politieke

optreden van de plannenmakers. Deze actoren creëren in sterk wisselende combinaties openbare discoursen, waarin sommigen het beleid proberen te legitimeren terwijl anderen het juist problematiseren. Op het moment dat burgers zich aangesproken voelen door de problematisering van beleid vormen zij een publiek, dat zijn aandacht op de kwestie gaat richten. Het is deze gedeelde aandacht voor de problematisering van beleid die de aangesprokene als publiek met elkaar verbindt (vgl. Warner 2002: 50; Verhoeven 2009). Door deze verbinding vormt zo'n publiek een *reservoir van potentieel politiek actief betrokkenen* tegen beleid.

De problematisering van beleid in een openbaar discours is een proces waarin zowel inhoudelijke als emotionele betekenissen ontstaan die ertoe kunnen bijdragen dat burgers zich aangesproken voelen. In de confrontatie met de mogelijke gevolgen van plannen worden burgers niet alleen gevoed met inhoudelijke argumenten waarom de plannen verwerpelijk zijn, ze worden tegelijkertijd geconfronteerd met gevoelens waaraan de betekenisgeving over de plannen appelleert. De aanleg van een slibdepot kan bijvoorbeeld worden bekritiseerd met oog op de gevolgen voor de volksgezondheid, maar dat kan dan – vanwege die mogelijke gevolgen – tevens leiden tot het idee dat er een dreiging van de voornemens uitgaat. Processen van natuurontwikkeling in agrarische gebieden kunnen om ecologische redenen worden bekritiseerd en tegelijkertijd als een bedreiging worden benoemd van de identificaties die mensen met het gecultiveerde landschap hebben. Kortom, de problematisering van beleid bevat altijd inhoudelijke en emotionele betekenissen, die we kunnen opvatten als verschillende *aspecten* van een proces van betekenisgeving (vgl. Emirbayer en Goldberg 2005). Niettemin is een analytisch onderscheid tussen inhoudelijke en emotionele aspecten van betekenisgeving wetenschappelijk gezien van belang. Door de grote aandacht voor de inhoudelijke aspecten van beleidsplannen, is de emotionerende werking die daarvan uit kan gaan op de politieke betrokkenheid van burgers een onderbelicht verschijnsel.

In dit artikel doe ik verslag van empirisch onderzoek naar een concrete casus van burgers tegen beleid. Het gaat om het proces van gemeentelijke herindeling van Den Haag en omgeving in de periode 1997-2001.² Deze beleidsinterventie heeft veel politieke mobilisatie van burgers tegen de plannen losgemaakt. Een belangrijk onderdeel van het onderzoek betrof de emotionele aspecten van betekenisgeving. Om deze te analyseren zijn de volgende vragen relevant: Welke emotionele aspecten van betekenisgeving speelden bij het herindelingsproces een rol? Wanneer speelden ze een rol? Hoe belangrijk waren ze voor politiek actieve burgers tegen herindeling? Bij het beantwoorden van deze vragen maak ik gebruik van theorie over framingprocessen, omdat ik denk dat deze processen een belangrijke functie vervullen bij de overdracht van emotionele aspecten van betekenisgeving op publieken die zich tegen beleid richten.

Emoties en hun overdracht in politiek en beleid

Bij de meeste dagelijkse handelingen die mensen verrichten, hoeven ze nauwelijks meer na te denken. Het is rationeel om veel gedrag routinematig af te wikkelen, omdat mensen daardoor hun beperkte denkcapaciteit kunnen richten op andere zaken die aandacht verdienen. Dit bekende inzicht over *bounded rationality* van de econoom en filosoof Herbert Simon (1983) roept de vraag op *hoe* mensen bepalen waar ze hun beperkte denkcapaciteit op richten. Sociologisch onderzoek en recente inzichten in de politieke psychologie lijken er op te wijzen dat het *hoe* binnen het domein van politiek en beleid in belangrijke mate wordt bepaald door emoties. Het zijn emoties die het gedrag van burgers mobiliseren en sturen. Ze helpen om hun beperkte denkcapaciteit op politieke objecten te richten en vervolgens politieke keuzes te maken (Turner en Stets 2005; Marcus 2002; Westen 2007). Burgers volgen politieke en beleidsprocessen doorgaans routinematig en gaan pas actief hun aandacht hierop richten op het moment dat ze daartoe worden geactiveerd. Emoties spelen – vermoedelijk – in de regulering van zowel het routinematige als het actieve politieke gedrag een belangrijke rol. Volgens George Marcus (2002) is er sprake van regulering door twee emotiesystemen: het dispositiesysteem en het surveillancesysteem. Het dispositiesysteem helpt bij het leren en uitvoeren van gewoonten en gedragsroutines, doordat het afwijkende informatie afhoudt en bestaande opinies versterkt. Het surveillancesysteem signaleert nieuwe ontwikkelingen en plotselinge dreigingen in de omgeving en richt de aandacht hierop. Vooral als mensen negatieve emoties ervaren, zullen ze veel voor over hebben om de oorzaak van deze gevoelens te vinden en weg te nemen (Marcus 2002: 116). Dat lijkt ook te gelden voor emoties die worden ervaren bij beleidsinterventies. Ze kunnen burgers focussen op ‘problematisch beleid’ en hen motiveren om daar politiek tegen in actie te komen. Maar om wat voor soort emoties gaat het dan?

Binnen het domein van politiek en beleid is een breed scala aan emoties werkzaam. In navolging van Jasper (1998) en Goodwin et al. (2001) kunnen we een onderscheid maken tussen affectieve en reactieve emoties en tussen objectgerichte en diffuse emoties. Affectieve emoties zoals sympathie, aanvaarding, haat en cynisme zijn gericht op de lange termijn. Ze kunnen vertrouwen in politici en regeringen (objectgericht) of in democratie (diffuus) versterken dan wel ondermijnen. Voor een analyse van het verschijnsel burgers tegen beleid zijn reactieve emoties echter veel belangrijker. Reactieve emoties zijn tijdelijk van aard, omdat ze zich richten op specifieke gebeurtenissen of personen. Woede of verwondering kunnen zich bijvoorbeeld richten op het concrete handelen van politici en overheidsorganisaties (objectgericht). Angst of blijdschap daarentegen, zijn veel diffusere reactieve emoties die met de concrete voornemens van het beleid te maken kunnen hebben. Zodra burgers tegen beleid ingaan, zijn ze aan het *reageren* op hun politieke

omgeving. Vanwege het feit dat ze *reageren* op beleid dat hen niet bevalt, kunnen we aannemen dat reactieve emoties als angst en woede uiterst relevant zijn voor hun politieke interesse en activering. Maar hoe ontstaan deze emoties?

In een recent overzicht van sociologische theorievorming over emoties, betogen Turner en Stets (2005: 2-3) dat het ontstaan en de regulering van emoties is terug te voeren op biologische oorzaken (fysiologische processen van stimulus en respons), cognitieve processen (percepties en inschattingen van situaties) en sociaal-culturele processen. De bijdrage van de sociologie komt erop neer dat wordt nagegaan hoe, via processen van sociale en culturele constructie, individuele emoties worden beïnvloed, aldus Turner en Stets. Een sociologische invalshoek belicht derhalve altijd een deel van het ontstaan en de regulering van emoties (maar dat geldt evenzeer voor de biologische of de psychologische). Zo'n sociologische invalshoek is volgens mij zeer bruikbaar om te onderzoeken hoe reactieve emoties als angst en woede de politieke mobilisatie van burgers tegen beleid kunnen beïnvloeden. Het is vanuit deze invalshoek aannemelijk dat reactieve emoties ontstaan in processen van betekenisgeving waaraan politici, beleidsmakers en andere collectieve politieke actoren bijdragen.

De overdracht van betekenissen die door collectieve politieke actoren aan beleid worden verleend, kunnen we het beste doorgronden door gebruik te maken van framingtheorie. Zowel binnen het sociale bewegingenonderzoek, de beleidswetenschap als in kringen van mediaonderzoekers wordt met framingtheorie gewerkt (zie bijvoorbeeld Snow 2004; Rein en Schön 1996; Entman 1993). Volgens David Snow, een van de grondleggers van theorievorming over framing, vervullen frames drie interpretatieve functies. Ze richten de aandacht op een object door te specificeren welke informatie relevant of irrelevant is; ze fungeren als articulatiemechanismen die een bepaalde set van betekenissen overbrengen, en ze kunnen een transformatieve functie vervullen, door de betekenis van een object en de relatie daarvan tot een actor te veranderen (Snow 2004: 384).

Een belangrijke veronderstelling binnen met name de literatuur over beleidsframing en framing van collectieve actie is dat het om een proces gaat waarbij burgers cognitief worden aangesproken. Als burgers maar worden aangesproken met een goed inhoudelijk verhaal, dan zullen ze het beleid accepteren of juist tot collectieve actie overgaan. De overdracht van emotionele betekenissen krijgt weinig aandacht. Tegen deze cognitieve opvatting zijn geluiden te horen van auteurs die stellen dat framingprocessen ook een belangrijke functie vervullen bij het overdragen van emotionele aspecten van betekenisgeving (zie meerdere bijdragen in Goodwin en Jasper 2004; Jasper 1998; Emirbayer en Goldberg 2005). Ik sluit mij aan bij deze auteurs in de opvatting dat beleidsframing, framing van collectieve actie en mediaframing

altijd een combinatie van emotionele en inhoudelijke aspecten van betekenisgeving overdragen. Zodoende kan framinganalyse het inzicht vergroten in de rol die verschillende collectieve politieke actoren vervullen bij het ontstaan van reactieve emoties tegen beleidsinterventies.

De overdracht van betekenisgeving vindt binnen framingprocessen plaats door het gebruik van retorische technieken en metaforen. Bij retorische technieken gaat het om probleemdefinities, identificaties van oorzaken, argumentaties over gevolgen, causale attributie van problemen aan actoren, de overdracht van morele oordelen over actoren of suggesties voor oplossingen van een probleem (Entman 1993: 52; McLeod et al. 2002: 223; Pan en Kosicki 1993: 64). Sommige van deze retorische technieken verwijzen naar emotionele aspecten van betekenisgeving. Dat geldt met name voor causale attributie van problemen en morele oordelen over actoren, waarbij objectgerichte reactieve emoties over politieke actoren kunnen worden overgedragen. Probleemdefinities en argumentaties over gevolgen kunnen diffuse reactieve emoties over beleidsplannen overdragen. Naast retorische technieken kan het gebruik van metaforen de overdracht van reactieve emoties versterken, omdat metaforen de symbolische communicatie over een kwestie verzorgen (Gamson en Modigliani 1989: 3). Binnen het politieke taalgebruik vormen metaforen een beproefd middel waarmee kort en bondig ingewikkelde politieke kwesties worden vertaald naar een duidelijk herkenbaar beeld van een probleem of van betrokken actoren. Als ze bewust worden gekozen, zijn metaforen gericht op het overtuigen van anderen en het stimuleren van hun verbeelding en reflectie (Witteveen 2000: 33-37; Pan en Kosicki 1993: 70; Gamson en Modigliani 1989: 3).

Framingprocessen zijn, zoals de term suggereert, dynamisch. Toch bestaat er nog niet zo veel inzicht in de factoren die deze dynamiek – en daarmee ook de dynamiek van veranderende emotionele aspecten van betekenisgeving – beïnvloeden. Tijdens een presentatie op de Vrije Universiteit, eind november 2007, betoogde framingexpert David Snow dat onderzoek naar de *stream of events* de volgende stap is die genomen moet worden om diepgaander inzicht te krijgen in de dynamiek van framingprocessen en politieke mobilisatie. In een van de weinige artikelen over dit thema laat Stephen Ellingson (1995: 137) zien dat twee incidenten met gewelddadige menigtes in 1836 in Cincinnati een ommekeer betekenden in het discours over afschaffing van de slavernij. Degenen die de slavernij af wilden schaffen, pasten hun framing aan op de rellen en konden daarmee de tegenstanders van afschaffing, die het discours lange tijd domineerden, dwingen om hun onderliggende assumpties te verdedigen. De invloed van dergelijke ‘gebeurtenissen’ op framingprocessen is volgens mij niet alleen terug te voeren op rellen en collectief geweld, zoals bij Ellingson. Belangrijke besluiten in een omstreden beleidsproces – en de framing daarvan door beleidsactoren, organisatoren van collectieve actie en de media – zijn ook gebeurtenissen die de dynamiek van framingprocessen

kunnen beïnvloeden. Hoe dit werkt en hoe emotionele aspecten van betekenisgeving hierdoor kunnen veranderen, zal ik beschrijven en analyseren voor het proces van gemeentelijke herindeling van Den Haag en omgeving.

De collectieve politieke actoren structureren het herindelingsdiscours

Het herindelingsproces begon in de Tweede Kamer, die op 22 mei 1997 de motie Remkes aannam. In deze motie werd een gemeentelijke herindeling voorgesteld die de gemeente Den Haag grondgebied zou opleveren van de vijf buurgemeenten Pijnacker, Nootdorp, Rijswijk, Leidschendam en Voorburg. Het ging concreet om twee nieuwbouwwijken, de vinexlocaties Ypenburg en Leidschenveen en om de aanleg van een corridor die deze wijken met Haags grondgebied moest verbinden. De uitvoering van deze motie was een proces dat in twee fasen verliep. Vanaf september 1997 probeerde de provincie Zuid-Holland concrete herindelingsplannen te formuleren. Door een belangrijke procedurefout kwam de afwikkeling daarvan onder dusdanige tijdsdruk te staan, dat de provincie in december 1998 de procedure heeft stopgezet en teruggegeven aan de minister van Binnenlandse Zaken. Dit moment markeerde de overgang naar de tweede fase, waarin de minister zelf herindelingsplannen ging maken. Uiteindelijk slaagde hij daarin en werd per 1 januari 2002 de herindeling feitelijk afgerond met wetgeving. Ik ga hier alleen in op de eerste fase van het besluitvormingsproces toen de provincie aan zet was.

Vanaf de zomer van 1997 ontstonden er twee politiek-bestuurlijke kampen. Enerzijds de voorstanders van herindeling, waaronder de provincie Zuid-Holland en de gemeente Den Haag en anderzijds de vijf buurgemeenten Pijnacker, Nootdorp, Rijswijk, Leidschendam en Voorburg. Beide kampen begonnen tot in het voorjaar van 1998 tegengestelde standpunten in te nemen binnen een zich ontwikkelend openbaar discours over het herindelingsproces. De voorstanders van herindeling markeerden hun standpunt met de politieke slogan 'Geef Den Haag de ruimte', terwijl de tegenstanders dat deden met de slogan 'Samenwerken ja, annexatie nee'. Achter deze politieke slogans schuilden tegengestelde beleidsframes en bijbehorende normatieve verhaallijnen, die in de loop van het besluitvormingsproces ter rechtvaardiging van het eigen gelijk en ter overtuiging van burgers werden ontwikkeld. De voorstanders rechtvaardigden de herindeling onder andere met normatieve verhaallijnen over 'grootstedelijke problemen', 'ruimtegebrek', 'financiële problemen', 'de revival van de grote stad' en de idee van een 'Groot Den Haag'. Bovendien begonnen zowel de gemeente Den Haag als de provincie het nut van de herindelingsplannen te onderbouwen met cijfers en rapporten. De problemen van Den Haag werden gediagnosticeerd en de oplossing daarvoor werd beargumenteerd. De politiek-bestuurlijke tegenstanders zetten daar normatieve verhaallijnen tegenover die de gevolgen voor hun in-

woners benoemden, die bestuurlijke samenwerking als beste oplossing van de Haagse problematiek aangaven en die ‘annexatie’ van grondgebied als een onwenselijke oplossing kwalificeerden (zie de volgende paragraaf). De grenzen van het openbaar discours over de herindeling werden op deze manier afgebakend. De politiek-bestuurlijke voor- en tegenstanders structureerden dit discours rond twee extremen en gaven daarmee in gecondenseerde vorm aan waar het over ging, wat wel en niet open stond voor discussie en welke problemen daarbij aan de orde waren (vgl. Ellingson 1995: 107-108).

In het voorjaar van 1998 begonnen de vijf gemeenten hun bevolking zeer direct aan te spreken over de plannen. Ze organiseerden voorlichtingsavonden, maakten plannen voor een volksraadpleging en stimuleerden de oprichting van lokale actiecomités. In alle buurgemeenten ontstonden zulke actiecomités onder de naam Stichtingen tegen annexatie. Inhoudelijk gezien schaarden zij zich achter de opvattingen van de vijf gemeenten: ‘Samenwerken ja, annexatie nee’. Toch wilden zij vanuit een zo onafhankelijk mogelijke positie te werk gaan. De consequentie hiervan was dat zij zich binnen de kaders van het beleidsframe van de vijf gemeenten het probleem moesten toe-eigenen door zelf normatieve verhaallijnen te creëren. Hun eigen argumenten gingen over samenlevingsverbanden en voorzieningen die door annexatie zouden worden ondergraven, kritiek op de keuzes die de landelijke politiek had gemaakt, de geldverspilling die deze keuzes met zich mee brachten en ze verwoordden een stevige kritiek op het ondemocratische optreden van de provincie en de gemeente Den Haag. De stichtingen tegen annexatie vormden een voorhoede van zeer actieve burgers, die zich echter voor hun minder actieve medeburgers manifesteerden als een goed georganiseerde collectieve politieke actor die er op gericht was om hen te mobiliseren voor deelname aan acties tegen annexatie.

De vijf gemeenten en de stichtingen tegen annexatie waren niet de enige collectieve politieke actoren die gezamenlijk optrokken tegen de herindelingsplannen. Ze kregen steun uit onverwachte hoek, namelijk van het veelgelezen regionale dagblad *de Haagsche Courant*. Meteen na de aanname van de motie-Remkes, medio 1997, nam de redactie van deze krant via hoofdredactionele commentaren en nieuwsanalyses een duidelijke positie in. Ze had veel begrip voor het ruimtegebrek en de financiële problemen van Den Haag, maar ze vond ook dat de oplossing van deze problematiek moest worden gezocht in bestuurlijke samenwerking en uitdrukkelijk niet in gemeentelijke herindeling. Vanuit dit standpunt heeft *de Haagsche Courant* zich consequent zeer kritisch opgesteld tegen de herindelingsplannen van de provincie. In de loop van 1998 gaf de krant meer ruimte aan de politiek-bestuurlijke tegenstanders dan aan de voorstanders. Ze bood bovendien veel ruimte aan de publieke opinie, via ingezonden brieven van burgers en sfeerimpressies op basis van gesprekken met burgers in *human interest* artikelen (Verhoeven 2009).

Er ontstond in de loop van 1998 een ongebruikelijke alliantie van collectieve politieke tegenstanders van annexatie die bestond uit de vijf gemeenten, de stichtingen tegen annexatie en *de Haagsche Courant*. Tezamen hadden zij een enorm bereik om de burgers van de vijf gemeenten aan te spreken als een publiek dat zich tegen annexatie zou moeten opstellen.

De transformerende framing van annexatie: van angst naar woede

De framingprocessen waarmee de tegenstanders de herindeling als een ongewenste vorm van annexatie problematiseerden, werden sterk beïnvloed door een aantal gebeurtenissen tijdens het proces van plan- en besluitvorming. Na een vrij zakelijk openbaar discours over het herindelingsproces in 1997, ontstond er in het voorjaar van 1998 een framing van annexatie waarin emotionele aspecten van betekenisgeving steeds duidelijker herkenbaar waren.

In de fase voorafgaand aan de bekendmaking van het eerste herindelingsplan begin mei 1998 bestond er veel onzekerheid over de mogelijke inhoud en consequenties. De politiek-bestuurlijke tegenstanders begonnen hun burgers als een anti-annexatiepubliek aan te spreken, door te speculeren over de plannen. Daarbij combineerden ze argumentaties over de gevolgen met metaforen die annexatie problematiseerden als een *bedreiging* die op de leefomgeving van burgers afkwam: het verlies van buurten dreigde, de afstand tot het bestuur dreigde te groot te worden en de lasten van burgers dreigden omhoog te gaan. De brieven van burgers in *de Haagsche Courant* boden een belangrijk aanvullend argument: het dreigende verlies van lokale identiteit. De krant bood ruimte aan deze argumentatie, maar hield zich in haar eigen meningsvorming op dit punt afzijdig. Wel gebruikten journalisten in hun nieuwsverslaggeving en in *human interest* artikelen veelvuldig bedreigingsmetaforiek om de uitspraken van bestuurders of burgers te framen: 'annexatie dreigde', 'wijken werden bedreigd', 'vrezes en angsten kwamen uit', 'gemeenten liepen gevaar'... Kortom, de bedreiging die van de plannen voor herindeling uitging, zat diep in het taalgebruik van de tegenstanders ingebakken. Door de combinatie van bedreigingsretoriek en -metaforiek werd er gerefereerd aan gevoelens van angst dat de leefomgeving zou worden aangetast. De bezorgdheid en ongerustheid in de Haagse buurgemeenten werden ermee aangewakkerd.

Toen de provincie begin mei 1998 haar eerste herindelingsplan bekendmaakte, ontstonden er kansen voor de tegenstanders om hun framing van annexatie veel scherper aan te zetten. De vijf gemeenten breidden hun diagnoses van de problematiek uit met nieuwe normatieve verhaallijnen over de 'slechte financiële onderbouwing van de plannen' en 'onduidelijkheid van het nut van de plannen'. De redactie van *de Haagsche Courant* en burgers via ingezonden brieven deelden deze kritiek. Maar veel belangrijker was in deze

periode het politieke optreden van de gemeente Den Haag en de provincie Zuid-Holland dat aan grote kritiek bloot kwam te staan. Beide kregen het verwijt een politiek machtsspel te spelen. Ik geef enkele voorbeelden uit vele die in de berichtgeving van *de Haagsche Courant* zijn te vinden:

Den Haag probeert zijn financiële problemen op te lossen door omliggende gemeenten stukken grond af te pakken. Ik vind dat bestuurlijk onbehoorlijk en eigenlijk ook tamelijk ordinair. Afgezien daarvan is het nog maar zeer de vraag of de uitbreiding van Den Haag ook daadwerkelijk leidt tot een betere financiële positie (citaat van een burger in een *human interest* artikel 4-4-1998).

Eindelijk zou het provinciaal bestuur van Zuid-Holland zich waar kunnen maken en aan burgers tonen dat het bestaat uit echte bestuurders met kennis van zaken – geen bestuurders die misbruik maken van hun macht. Maar nee: in plaats daarvan komt het met voorstellen tot annexatie van levenskrachtige, goed bestuurde gemeenten (ingezonden brief 6-6-1998).

Met name het provinciebestuur moest het ontgelden. In de zomer van 1998 organiseerde de provincie twee voorlichtingsavonden waar in totaal 6.000 burgers op af kwamen. Tijdens deze voorlichtingsavonden was het algehele gevoel dat het provinciebestuur een politiek spelletje speelde en slecht luisterde naar de argumenten van de aanwezigen. *De Haagsche Courant* krant opende zelfs onder de kop ‘Vertoning’ een aparte brievenrubriek voor burgers om hun hart te luchten over de ‘arrogante’ en ‘regenteske’ houding van de provinciale bestuurders. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een ingezonden brief uit *de Haagsche Courant* over de eerste avond:

Ik heb mij zeer geërgerd aan de zeer arrogante wijze waarop de bestuurders van onze provincie de informatieavond over de annexatieplannen – o, pardon grenswijzigingen – hebben afgehandeld. De commissaris van de koningin en de verantwoordelijke provinciebestuurders zijn er door hun nietszeggende – soms onverstaanbaar bekaakte – woordenbrij goed in geslaagd om ruim 4500 burgers in dezelfde onzekere toestand weer naar huis te sturen. (...) Met heel veel moed werden namelijk zeer inhoudelijke vragen gesteld, terwijl het panel zat te smoezen om vervolgens een nietszeggend antwoord te brouwen. Deze hele gang van zaken tijdens deze ‘verplichte schijnvertoning’ is typerend voor het gebrek aan respect van deze bestuurders voor alle betrokken burgers uit de Haagse prooigemeenten (ingezonden brief 1-7-1998).

Ook de vertegenwoordigers van de stichtingen tegen annexatie werden enkele malen geïnterviewd om hun mening over de voorlichtingsavonden te geven. Zij spraken van ‘een grof schandaal’, ‘slecht voorbereide bestuurders’ en ‘een debacle’. Politici uit de vijf gemeenten hadden het over ‘de ivoren toren van

de provincieleiding' en 'bestuur dat ver van haar burgers af staat'. Kenmerkend voor de kritiek op het politieke 'machtsspel' was het veelvuldig gebruik van retorische technieken gericht op causale attributie van het probleem aan en morele oordeelsvorming over de provincie en de gemeente Den Haag. In de berichtgeving van *de Haagsche Courant* steeg het gebruik van deze twee technieken explosief: 'dit pikken we niet', 'dit kunnen ze niet maken', 'het is een schande', 'we worden gechanteerd'; er was sprake van 'verbijstering' over 'arrogantie, afstandelijkheid, demagogie en onbuigzaamheid'. Politici en bestuurders van de vijf gemeenten gingen in deze periode bovendien veel meer gebruik maken van oorlogsmetaforen. De gemeenten 'vormden een front', burgemeesters riepen inwoners op tot 'verzet tegen annexatie', 'de bevolking zou worden gemobiliseerd', er was sprake van 'strijd tegen gebiedswijzigingen', 'er zou een hete zomer volgen'... Het gebruik van causale attributie, morele oordeelsvorming en oorlogstaal verwoordt gevoelens van morele verontwaardiging en woede over de gang van zaken in de zomer van 1998. Gevoelens die in het voorjaar van 1998 (nog) niet in de processen van betekenisgeving zijn terug te vinden.

Zoals blijkt uit het voorgaande, kende de framing van annexatie een belangrijke transformatie (Snow 2004: 384), die sterk werd beïnvloed door gebeurtenissen in het planvormingsproces en de besluitvorming daarover. Het scharnierpunt van deze transformatie lag in de zomer van 1998 toen de kritiek op het politieke optreden van de voorstanders van herindeling een grote vlucht nam. In reactie op de veranderende gebeurtenissen verschoof de framing van annexatie van gevolgenredeneraties en bedreigingsmetaforiek naar causale attributie, morele oordeelsvorming en oorlogsmetaforiek. De meeste collectieve politieke tegenstanders van herindeling vonden elkaar hierbij in een nieuwe diagnose van het probleem. Annexatie was niet langer problematisch als bedreiging van de leefomgeving, maar als een moreel onjuiste ingreep die getuigde van ondemocratisch optreden en onbehoorlijk bestuur. Gevoelens van bedreiging en angst maakten binnen de framing van annexatie grotendeels plaats voor morele verontwaardiging en woede. Deze frametransformatie was zo cruciaal, omdat ze in de betekenisgeving de diffuse reactieve emotie *angst* grotendeels verving door de objectgerichte reactieve emotie *woede*. Deze woede werd in de zomer van 1998 permanent gevoed door het politieke optreden van de voorstanders van herindeling tijdens bijeenkomsten en in de media (zie Verhoeven 2009).

Volgens emotie-expert James Jasper (1998) is angst een emotie die niet perse bij hoeft te dragen aan politieke activering van burgers. Het is een diffuse reactieve emotie waarvan de oorzaak niet altijd eenvoudig aan een bepaalde actor valt toe te wijzen en die daarom minder urgent is om weg te nemen. De meeste mensen hebben vormen van regulering gevonden om angst te verdringen of te negeren. Woede daarentegen, is veel minder diffuus. Het is volgens Jasper een reactieve emotie die sterk inspeelt op concrete ontwik-

kelingen en personen, waartegen men actie kan ondernemen. Onderzoek naar sociale bewegingen suggereert dat de politieke mobilisatie van burgers in hoge mate afhankelijk is van het omzetten van latente angsten in morele verontwaardiging en woede, die zich op een duidelijk object richt (Klandermans 1997: 17; Jasper 1998: 409). Het anti-annexatiepubliek was door angstgevoelens getriggerd om het herindelingsproces te gaan volgen en werd vervolgens door de woedegevoelens voorzien van motivaties om politiek in actie te komen tegen een tweetal actoren: de gemeente Den Haag en de provincie Zuid-Holland. Het anti-annexatiepubliek als reservoir van potentieel actief betrokkenen stond op scherp.

Uit de literatuur over collectieve actieframes is bekend dat burgers vaak een laatste duwtje nodig hebben om daadwerkelijk in actie te komen. Na een diagnose van het probleem die zich richt op een gevoel van onrechtvaardigheid, een prognose over oplossingen en de creatie van wij-zij identificaties tussen veroorzakers van het probleem en degenen die het ondergaan, dient zich een fase aan waarin emotionele motivaties voor politieke actie worden geframed (Klandermans 1997: 38-43). De transformaties in de framing van annexatie suggereren echter dat dit onderscheid te kunstmatig is. Vanaf het moment dat er door de collectieve politieke tegenstanders een anti-annexatiepubliek werd aangesproken, waren er permanent emotionele aspecten van betekenisgeving in de framing van annexatie aanwezig. Hierbij was sprake van een opbouw gedurende langere tijd, die sterk werd gevoed door de reacties van de collectieve politieke tegenstanders op de gebeurtenissen in het besluitvormingsproces tijdens het voorjaar en de zomer van 1998 (voor een uitgebreidere discussie zie Verhoeven 2009, te verschijnen). Zonder de kritiek op het politieke optreden van de voorstanders na bekendmaking van het eerste herindelingsplan, had de frametransformatie en daarmee de cruciale emotionele omslag van angst naar woede niet kunnen plaatsvinden. Dan was er weinig voedingsbodem geweest om het anti-annexatiepubliek te mobiliseren voor deelname aan politieke acties tegen de plannen.

De invloed van angst en woede op actieve burgers tegen annexatie

De politieke betrokkenheid van het anti-annexatiepubliek was zeer groot. Uit een enquête van Inter/View international die in 1998 onder de bevolking van de vijf gemeenten werd gehouden, bleek dat 98 procent bekend was met de plannen en dat 93 procent tegen was. De leden van het anti-annexatiepubliek namen in grote getale deel aan voorlichtingsavonden van hun gemeenten. Tienduizenden hingden posters op als teken van verzet. Eind juni 1998 kwamen er in totaal 6.000 burgers protesteren tijdens de provinciale voorlichtingsavonden. In diezelfde periode werden er 23.500 bezwaarschriften ingediend tegen de plannen van de provincie Zuid-Holland. Een zesde van

de lokale bevolking deed hieraan mee. In oktober 1998, bij een door de vijf gemeenten georganiseerde Volksraadpleging, bedroeg het opkomstpercentage onder de bevolking van 18 jaar en ouder 74 procent en daarvan stemde 98 procent tegen de plannen van de provincie. Ook tijdens verkiezingen voor Provinciale Staten uitten burgers massaal hun ongenoegen over de gang van zaken. Naast deze grote acties deden burgers onder andere mee aan petitie's, demonstraties en andere uitingen van protest.

Al deze politieke activiteiten tegen herindeling doen vermoeden dat burgers in hoge mate beïnvloed werden door de framing van annexatie en de bijbehorende emotionele betekenissen van angst en woede. Maar is dat ook zo? Is er een aantoonbaar empirisch verband te leggen tussen de overdracht van emotionele betekenissen door de collectieve politieke tegenstanders en uitingen van onvrede door individuele burgers over de plannen? Om deze vraag te beantwoorden maak ik gebruik van gegevens ontleend aan een exploratieve enquête onder burgers in de vijf gemeenten (N=350).³ In totaal bleken 315 burgers tegen annexatie te zijn; ze bleken zich bovendien allemaal via een of meerdere politieke handelingen tegen de plannen te hebben verzet. De enquête is gehouden na het proces van gemeentelijke herindeling en vormt zodoende een interessante reflectie van actieve burgers tegen annexatie op de politieke handelingen die zij hebben verricht en de factoren die daarbij van invloed waren. Omdat eerder bleek dat de bevolking in 1998 massaal tegen annexatie was (93 procent was tegen) en in vrij grote aantallen aan acties had deelgenomen, vormen de 315 onderzochte burgers een afspiegeling van de veel bredere groep actieve burgers binnen het anti-annexatiepubliek die uiting gaf aan zijn onvrede over de plannen. Via de enquête kunnen we zodoende een indruk krijgen van de mate waarin emotionele aspecten van betekenisgeving voor de veel grotere groep actieve burgers van belang zijn geweest.

Uit de enquêtegegevens blijkt dat de 315 actieve burgers tijdens het herindelingsproces gemiddeld aan acht politieke handelingen hebben deelgenomen. Ruim 70 procent uitte zijn of haar onvrede via vijf of meer politieke handelingen. Aan deze 315 burgers is gevraagd *waarom* zij tegen de gemeentelijke herindeling in actie zijn gekomen. Deze waaromvraag probeert er achter te komen wat de onderliggende emotionele motivaties bij de politieke handelingen waren. Dit gebeurt op een indirecte manier door te vragen naar de redenen om tegen de herindeling actief te worden.⁴ Deze redenen reflecteren ogenschijnlijk alleen inhoudelijke meningen. Eerder claimde ik echter dat processen van betekenisgeving nooit alleen inhoudelijk zijn, maar altijd ook emoties overdragen; het gaat om twee verschillende aspecten van hetzelfde proces. Als de 315 actieve burgers dus in retrospectief bepaalde redenen belangrijk vonden die we eerder tegenkwamen in de framing van annexatie, dan mogen we aannemen dat hun meningen ook een reflectie vormen van de bijbehorende emotionele betekenissen.

Uit de resultaten (zie tabel 1) blijkt dat vijf redenen er duidelijk uitspringen. Ze worden door ongeveer 60 procent van de respondenten als zeer belangrijk gekwalificeerd. De ondemocratische procedures vormden de belangrijkste reden om tegen herindeling in actie te komen. Daarnaast werd veel waarde gehecht aan behoud van het unieke karakter van de gemeente, verlies van kleinschaligheid en tevredenheid met de bestaande leefsituatie. Ten slotte scoorde de weerzin tegen het Haagse gemeentebestuur en de tevredenheid met de bestaande leefsituatie hoog.

Tabel 1 Redenen om tegen gemeentelijke herindeling in actie te komen in % (N=315)

	<i>Zeer belangrijk</i>	<i>Redelijk belangrijk</i>	<i>Niet zo belangrijk</i>
Ondemocratische procedures	63	19	18
Behoud van het unieke karakter van de gemeente	61	22	17
Verlies van kleinschaligheid	61	20	18
Weerzin tegen Haags gemeentebestuur	60	16	24
Tevredenheid met de bestaande leefsituatie	59	29	12
Angst voor grootstedelijke problemen	49	23	28
Onduidelijkheid van het nut van de plannen	42	37	21
Zwakke financiële onderbouwing van de plannen	37	30	33
Stijging van de o z b	32	17	51
Gebrek aan kennis van de omstandigheden bij bestuurders	31	27	42
Het opsplitsen van buurten	28	19	53
Dreigend verlies van buurten	25	22	53

Bron: Modern Politiek Burgerschap 2004 (Imrat Verhoeven, UvA).

Om na te gaan of aan deze redenen een aantal verschillende emotionele moties voor politiek handelen ten grondslag liggen, heb ik een factoranalyse uitgevoerd. Als er achter de redenen verschillende dimensies schuil gaan en als deze dimensies homogene bundelingen van redenen vormen, dan mogen we aannemen dat ze naar eenduidige emotionele betekenissen verwijzen. Bij heterogene bundelingen van redenen zouden we het tegendeel verwachten. Tabel 2 suggereert dat er drie homogene dimensies in de redenen zijn aan te duiden.

Er is sprake van een samenhang tussen redenen die te maken hebben met behoud van de huidige leefsituatie. De grote stad moest niet te dichtbij komen, de kleinschaligheid moest behouden blijven en de kosten moesten niet te sterk stijgen. Deze bundeling van redenen verwijst op meerdere punten naar de bedreigingen voor burgers die de collectieve politieke tegenstanders in het voorjaar van 1998 begonnen te framen. Ze suggereert *angst* voor verandering als motief. Een andere bundeling van redenen richt zich op het behoud van buurten. Er was veel verzet tegen de idee dat buurten zouden

worden opgesplitst of zelfs in hun geheel naar Den Haag zouden overgaan. Dit suggereert een identiteitsmotief, ingegeven door verbondenheid met de leefomgeving, dat we eerder zagen bij de ingezonden brieven van burgers die niet wilden dat hun lokale identiteit teloor zou gaan. Ook dit motief kunnen we terugvoeren op angst, maar dan voor gevolgen die de collectiviteit van de buurt zouden aantasten. De derde bundeling van redenen richt zich op de kritiek op de plannen en op het politieke optreden van de provincie en de gemeente Den Haag. Ze suggereert een emotioneel motief ingegeven door de morele verontwaardiging en woedegevoelens.

Tabel 2 Drie dimensies in redenen om tegen gemeentelijke herindeling in actie te komen (N=315)

	<i>Angst voor verandering</i>	<i>Betrokkenheid bij de buurt</i>	<i>Morele veront- waardiging</i>
Verlies van kleinschaligheid	0,635		
Stijging van de ozb	0,506		
Tevredenheid met de bestaande leefsituatie	0,435		
Behoud van het unieke karakter van de gemeente	0,710		
Angst voor grootstedelijke problemen	0,680		
Het opsplitsen van buurten		0,846	
Dreigend verlies van buurten		0,783	
Onduidelijkheid van het nut van de plannen			0,638
Zwakke financiële onderbouwing van de plannen			0,413
Gebrek aan kennis van de omstandigheden bij bestuurders			0,502
Ondemocratische procedures			0,682
Weerzin tegen Haags gemeentebestuur			0,548

Bron: Modern Politiek Burgerschap 2004 (Imrat Verhoeven, UvA). Principale componenten analyse na varimax-rotatie. Voor deze exploratieve analyse zijn factorladingen boven de 0,35 meegenomen. Alle schalen zijn betrouwbaar.

De drie bundelingen van inhoudelijke redenen en de verwijzingen naar hun achterliggende emotionele aspecten van betekenisgeving, maken een analyse mogelijk die een indicatie biedt van de invloed die hiervan uitging op de actieve burgers. Het gaat daarbij niet om de invloed op wel of niet actief worden – ze waren immers actief –, maar om de invloed op het aantal verschillende politieke activiteiten die ze tegen annexatie hebben ondernomen.⁵ Deze emotionele aspecten heb ik meegenomen in een bredere analyse van zeer uiteenlopende verklaringen die bekend zijn uit onderzoek naar politieke participatie. Omdat het hier primair gaat om de vraag naar de invloed van emotionele aspecten van betekenisgeving, ga ik niet op die andere verklaringen in (voor een uitgebreide bespreking zie Verhoeven 2009).

Tabel 3 OLS Regressieanalyse van variëteit in deelname aan 24 politieke activiteiten tegen herindeling, uitgedrukt in gestandaardiseerde coëfficiënten (N=315)*

Onafhankelijke variabelen	Deelname aan 24 politieke activiteiten tegen herindeling	
	Model 1	Model 2
50+	0,232***	0,159
Betaald werk	0,137*	0,065**
Laag inkomen	0,130*	0,098*
1-2 jaar woonduur		-0,117*
Mobilisatie		0,299***
Actieve stijl		0,105*
Morele verontwaardiging		0,297***
Actief lid		0,097*
Praten over politiek		0,123*
Aangepaste R ²	0,059	0,365

Bron: Modern Politiek Burgerschap 2004 (Imrat Verhoeven, UvA).

Significantie: *** = ,001; ** = ,01; * = ,05.

* In de tabel zijn alleen variabelen opgenomen die in een van beide modellen significant bleken te zijn. Er is getest op veel meer achtergrondkenmerken (waaronder opleidingsniveau), aspecten uit verschillende politicologische theorieën en uiteraard zijn ook de drie soorten motivaties uit tabel 2 allemaal meegenomen in de analyse.

Uit tabel 3 kunnen we opmaken dat model 1 met louter achtergrondkenmerken van de respondenten een beperkte verklarende kracht heeft. Deze gaat sterk omhoog zodra we in model 2 andere onafhankelijke variabelen toevoegen (zie de stijging van de aangepaste R²). Als we daarom verder kijken naar model 2, dan zien we dat ouder zijn dan vijftig en laag inkomen, evenals een korte woonduur (negatieve invloed), een actieve burgerschapstijl, actief lid zijn van verenigingen en onderling praten over politiek, allemaal bijdragen aan de verklaring van het aantal verschillende politieke activiteiten die de respondenten hebben ondernomen. De sterkste invloed gaat uit van mobilisatie (mensen vragen om deel te nemen aan acties) en de motivatie ontleend aan morele verontwaardiging over de gang van zaken tijdens het herindelingsproces. Hieruit spreekt dat er geen eenduidige theoretische verklaring is te geven. Belangrijker voor ons onderwerp is echter dat de motivatie ontleend aan morele verontwaardiging en woede een zeer substantiële bijdrage blijkt te leveren. De andere motivaties die wijzen op bedreiging van persoonlijke omstandigheden of bedreiging van de buurt en de daaraan verbonden angstgevoelens, speelden voor deze actieve burgers geen rol. Dit suggereert dat de framing van annexatie – en daarbinnen met name de frametransformatie richting morele verontwaardiging en woede – een belangrijke invloed heeft gehad op het aantal verschillende politieke activiteiten die actieve burgers

tegen annexatie hebben ondernomen. Hoe bozer men was, des te meer verschillende politieke activiteiten men ondernam.

Conclusies

De casus van gemeentelijke herindeling biedt een uitvergroting van de processen van betekenisgeving die binnen een situatie van conflictpolitiek kunnen ontstaan. De analyse laat zien dat verschillende collectieve politieke actoren zich tegen herindeling keerden, maar dat er geen sprake was van een eenduidige regie in de framing van annexatie. Het waren de reacties van verschillende collectieve politieke tegenstanders op gebeurtenissen binnen het besluitvormingsproces die de dynamiek in de framing van annexatie bepaalden. De herindelingsplannen en het politieke optreden van de provincie en de gemeente Den Haag hadden een grote invloed op de transformatie van de framing van annexatie. Het proces van gemeentelijke herindeling veranderde hierdoor voor het anti-annexatiepubliek van betekenis. De dreiging die van de plannen uitging en de bijbehorende angstgevoelens, maakten grotendeels plaats voor morele verontwaardiging en woede over de politieke gang van zaken tijdens het besluitvormingsproces. Deze frametransformatie voorzag de 315 onderzochte actieve burgers van een belangrijke motivatie die hun deelname aan verschillende politieke activiteiten bevorderde. Hoe verontwaardiger en bozer, des te meer verschillende politieke activiteiten door deze burgers werden ontplooid om hun onvrede kenbaar te maken. Gezien de intensieve wijze waarop vrijwel de hele bevolking het proces volgde, de massale afwijzing van de herindeling en de aanzienlijke deelname aan grote acties, mogen we verwachten dat veel meer burgers bij hun verschillende politieke activiteiten tegen annexatie zijn beïnvloed door deze frametransformatie.

Opvallend aan de casus is dat de institutionele grenzen tussen politiek en media vervaagden, evenals rolverdelingen tussen politiek en burgers, en tussen media en burgers. Ik heb laten zien hoe sterk processen van sociale- en culturele constructie door collectieve politieke actoren het politieke denken, voelen en handelen van individuele burgers kunnen beïnvloeden. Deze gang van zaken in de Haagse casus is niet uniek. Het is van veel meer processen van gemeentelijke herindeling bekend dat lokaal bestuur en burgers samenwerken, bovendien zijn er hele andere voorbeelden te geven van cases waarin burgers door sterk wisselende coalities van collectieve politieke tegenstanders worden gemobiliseerd tegen beleid. Neem de acties in het Limburgse Schinveld tegen het vliegveld Geilenkirchen waar AWACS-vliegtuigen zijn gestationeerd. Hier werkte een door burgers gestichte Vereniging stop AWACS samen met zowel het lokaal bestuur als professionele milieuactivisten om de kap van bomen tegen te houden en daarmee verdergaande geluidsoverlast en gezondheidsklachten te beperken (zie www.stopawacs.nl). Het is een van de

vele voorbeelden die illustreren dat collectieve politieke actoren de politieke mobilisatie van burgers tegen beleid opwekken. Reden temeer voor politici en bestuurders om kritisch te zijn op hun eigen sociale en culturele constructies van beleid als zij zich geconfronteerd zien met boze burgers die tegen hun beleid ingaan.

Noten

1 Mijn dank gaat uit naar Marguerite van den Berg, Will Tiemeijer, Marcel Hoogenboom, de leden van de gastredactie, de leden van de redactie en in het bijzonder Jan Willem Duyvendak voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

2 In dit onderzoek heb ik een analyse gemaakt van: 1) primair en secundair bronnenmateriaal over de gang van zaken tussen politiek-bestuurlijke voor- en tegenstanders van herindeling; 2) kwalitatieve interviews met 73 actievoerders uit stichtingen tegen annexatie; 3) een corpus van 389 artikelen uit een totaal van ruim 3200 die in *de Haagsche Courant* verschenen; 4) de resultaten van een exploratieve enquête (ad random steekproef) onder 350 burgers.

3 De enquête dient in dit artikel het doel van een test op het belang van emotionele aspecten van betekenisgeving voor actieve burgers en is hier niet bedoeld om uitgebreid andere theorieën te testen.

4 Hierbij is gebruikgemaakt van een methode die Verba et al. (1995: 105-107, 550-552) hebben ontwikkeld. De redenen zijn afgeleid uit kwalitatieve interviews met actieve burgers die in het beginstadium van het empirisch onderzoek zijn afgenomen, ruim voordat ik de framing van annexatie begon te analyseren op inhoudelijke en emotionele aspecten van betekenisgeving.

5 Van de 315 respondenten heeft 99 procent aan één of meerdere acties deelgenomen. Ik heb daarom niet een dichotomie tussen wel of niet deelnemen onderzocht, maar heb mij gericht op de hoeveelheid verschillende politieke activiteiten waaraan iemand heeft deelgenomen. Ik heb daartoe uit een totaal van 24 politieke activiteiten een afhankelijke variabele geconstrueerd die telt aan hoeveel acties een respondent heeft deelgenomen. Voor de onafhankelijke variabelen heb ik gebruikgemaakt van verschillende indicatoren uit politicologisch onderzoek. Het voert te ver om verslag te doen van alle verdelingen op de afhankelijke en onafhankelijke variabelen (zie daarvoor Verhoeven 2009). Bij de analyse heb ik gebruikgemaakt van een controlprocedure op sociaal-economische achtergrondkenmerken om na te gaan of ze zwaarder wegen dan de overige onderzochte variabelen.

Literatuur

- Bröer, C. (2006) *Beleid vormt overlast. Hoe beleidsdiscoursen de beleving van geluid bepalen*. Amsterdam: Aksant.
- Ellingson, S. (1995) Understanding the dialectic of discourse and collective action. Public debate and rioting in antebellum Cincinnati. *American Journal of Sociology* 101, 100-144.
- Emirbayer, M. en C.A. Goldberg (2005) Pragmatism, Bourdieu, and collective emotions in contentious politics. *Theory and Society* 34, 469-518.
- Entman, R.M. (1993) 'Framing. Toward clarification of a fractured paradigm', *Journal of Communication* 43 (4) 51-58.
- Gamson, W.A. en A. Modigliani (1989) Media discourse and public opinion on nuclear power: a constructionist approach. *American Journal of Sociology* 95, 1-37.

- Goodwin, J. en J.M. Jasper (2004) *Rethinking social movements. Structure, meaning and emotion*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Goodwin, J., J.M. Jasper en F. Poletta (2001) Introduction. Why emotions matter. In: J. Goodwin, J.M. Jasper en F. Poletta, *Passionate politics. Emotions and social movements*. Chicago: University of Chicago Press, 1-24.
- Jasper, J.M. (1998) 'The Emotions of Protest. Affective and reactive emotions in and around social movements. *Sociological Forum* 13, 397-424.
- Klandermans, B. (1997) *The social psychology of protest*. Oxford: Blackwell.
- Marcus, G.E. (2002) *The sentimental citizen. Emotions in democratic politics*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- McLeod, D.M., G.M. Kosicki en J.M. McLeod (2002) Resurveying the boundaries of political communications effects. In: J. Bryant en D. Zillman, *Media effects. Advances in theory and research*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 215-267.
- Pan, Z. en G.M. Kosicki (1993) Framing analysis. An approach to news discourse. *Political Communication* 10, 55-75.
- Rein, M. en D. Schön (1996) Frame-critical analysis and frame-reflective policy practice. *Knowledge & Policy* 9, 85-105.
- Simon, H.A. (1983) *Reason in human affairs*. Oxford: Basil Blackwell.
- Snow, D.A. (2004) Framing processes, ideology, and discursive fields. In: D.A. Snow, S.A. Soule en H. Kriesi, *The Blackwell companion to social movements*. Malden MA: Blackwell, 380-412.
- Turner, J.H. en J.E. Stets (2005) *The sociology of emotions*. New York: Cambridge University Press.
- Verba, S., K. Schlozman en H.E. Brady (1995) *Voice and equality. Civic voluntarism in American politics*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Verhoeven, I. (2009) *Burgers tegen beleid. Een analyse van dynamiek in politieke betrokkenheid*. Amsterdam: Aksant.
- Warner, M. (2002) Publics and counterpublics, *Public Culture* 14, 49-90.
- Westen, D. (2007) *The political brain. The role of emotion in deciding the fate of the nation*. New York: Public Affairs.
- Witteveen, W. (2000) *De denkbeeldige staat. Voorstellen van democratische vernieuwing*. Amsterdam: Amsterdam University Press.